

4 | Rentmeesterschap: laat het ideaal meer doorklinken

Rentmeesterschap: laat het ideaal meer door klinken

door Peter van Wijmen

1. Inleiding

“Het milieu dreigt gaandeweg zodanig aangetast te gaan worden dat van goed rentmeesterschap en milieubeheer geen sprake is”, luidde de eerste zin van het voorwoord van het in 2005 verschenen WI-rapport “Keuzes voor duurzaamheid”. Omdat deze observatie in de huidige politieke realiteit nog niets van haar kracht verloren heeft is het van des te groter belang dat wij onze grondbeginselen, voor mij dus met name het rentmeesterschap, opnieuw overdenken met als centrale notie dat zij ons gedrag en politiek handelen funderen en gelden voor de langere termijn, in plaats van onderhevig te zijn aan de invloed van de waan van de dag.

In dit essay zal ik mij bezighouden met de waarden waarop het rentmeesterschap, dat zelf ook een waarde is, betrekking heeft. Ook ga ik kort na hoe het begrip binnen onze partij vorm kreeg en wat er de oorsprong van is – de Bijbelse grondslag springt dan het meest in het oog – en geef ik een proeve van omschrijving. Voorts kijk ik naar het verband tussen het rentmeesterschap en de andere drie grondbeginselen van het CDA: gerechtigheid, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid. Vanuit deze beginselen wil het CDA immers zijn politieke keuzes, handelen en gedrag bepalen. Mijn slotbeschouwing is gewijd aan rentmeesterschap, duurzaamheid (ecologie) en economie.

Het is daar immers dat ideaal en praktijk uiteenlopen. Belangen worden nu eenmaal vaak behartigd ten koste van waarden. Ten dele is dat altijd onvermijdelijk in een politiek systeem waarin men alleen via coalities met andere partijen kan regeren, maar vanuit rentmeestersoptiek bezien is de situatie thans wel erg verontrustend, met name voor wat de ecologische en de sociale omgeving betreft. Ik zou mijn totale politieke en wetenschappelijke verleden en geweten geweld aandoen, als ik daarvan op deze plaats geen melding zou maken. Rentmeesterschap houdt zich bezig met het integer en intact overdragen aan toekomstige generaties van wat voorhanden is – aarde, schepping, natuur, biodiversiteit, milieu en landschap – en ook met de rechtvaardige verdeling van al hetgeen de aarde voortbrengt. Rentmeesterschap is aldus bij uitstek een zaak van lange termijn. Een van de belangrijkste concepten uit een oogpunt van het behoud van de biodiversiteit is de Ecologische Hoofdstructuur, waaraan opvolgende kabinetten met volle steun van de Tweede Kamer reeds decennia lang gestalte proberen te geven. Er zijn al miljarden in geïnvesteerd, evengoed als in allerlei andere ruimtelijke ingrepen, zoals wegen, spoorlijnen, havens, industrieterreinen en woonlocaties (VINEX). Het gaat dan volstrekt niet aan en is een schoolvoorbeeld van het volgen van de waan van de dag, als men met één pennenstreek, zonder behoorlijk onderzoek naar zowel het enorme kapitaalverlies als naar de nefaste invloed op de biodiversiteit de robuuste verbindingzones tussen

bestaande natuurgebieden van de kaart veegt. Laat men zich zo iets eens voorstellen bij het rijkswegennet.

Het is echt noodzakelijk dat we ons bezighouden met de waarden die wij delen en waarvan het rentmeesterschap een van de belangrijkste is.

2. Oriëntatie op waarden

Het is, zoals dat met de meeste abstracte begrippen het geval is, niet eenvoudig om te omschrijven wat een waarde inhoudt.¹⁸ De Belgische Jezuïet en socioloog Jan Kerkhofs houdt zich uitvoerig met waarden bezig in zijn boek “De Europeanen en hun waarden. Wat wij denken en voelen”.¹⁹ Hij vermeldt dat vroeger voornamelijk over deugden of idealen werd gesproken (Plato, Aristoteles, Seneca en de Stoa) terwijl natuurlijk vooral de christelijke theologie de deugdenleer uitbouwde. Men denke aan de vier kardinale deugden: wijsheid, moed, matigheid en rechtvaardigheid. Bij deugden is duidelijk sprake van een morele oriëntatie, maar deugden zijn, in tegenstelling tot waarden, individueel en subjectief van karakter. Deugden zijn interpersoonlijk, waarden eerder bovenpersoonlijk, collectief en objectief. Kerkhofs rept vervolgens van de omstandigheid dat de studie over waarden pas na de Tweede Wereldoorlog meer systematisch werd aangevat. Hij verwijst daarbij naar de piramide van Maslow, in feite een hiërarchie van behoeften en de daarmee corresponderende waarden: fysiologische behoeften (lucht, water, voedsel), veiligheid, sociale behoeften, erkenning en ontplooiing²⁰. Kerkhofs typeert dan als volgt: “Waarden zijn in deze theorie ongeveer gelijk te stellen met oriënterende wensen betreffende te verwezenlijken behoeften.”²¹ Bij Talcott Parsons verdicht zich het denken over waarden in een omschrijving: “een waarde is ... de uitdrukking, expliciet of impliciet, bij een individu of bij een groep, van het wenselijke dat de keuze van middelen en doelen voor het handelen bepaalt.”²² Kerkhofs noemt ook nog Milton Rokeach die in zijn *The Nature of Human Values* (New York, 1973) waarden ziet “als diepe en stabiele overtuigingen waardoor personen bepaalde opvattingen en gedragingen boven tegengestelde opvattingen en gedragingen verkiezen”, als het ware “gestandaardiseerde gidsen voor doen en denken”.²³ Ook heet het nog: “Waarden zijn gericht op het handelen en bevatten zo, ten minste zijdelings, een ethische verwijzing (er moet immers steeds worden gekozen)”.²⁴ Genoeg geciteerd, de materie is veel te

18 | In zijn te noemen studie over waarden vermeldt Kerkhofs het bestaan van 180 verschillende bepalingen!

19 | Jan Kerkhofs, *De Europeanen en hun waarden. Wat wij denken en voelen*, Leuven: Davidsfonds, 1997.

20 | A.H. Maslow, *Motivation and personality*, New York: Harper, 1970.

21 | Kerkhofs, p. 11.

22 | Kerkhofs, pp. 11-12.

23 | Kerkhofs, p. 12

24 | Kerkhofs, p. 12.

omvangrijk.²⁵ Ik geef een eigen proeve van definiëring: **Een waarde is een bij een groep individuen dan wel binnen een gemeenschap, cultuurkring of volk breed gedeelde overtuiging omtrent zaken die essentieel zijn voor een goed functioneren, een duurzaam voortbestaan en een zich harmonisch ontwikkelen van een samenleving.** Die “zaken” kunnen zowel materieel als immaterieel van aard zijn.²⁶ Natuur en landschap vormen waarden, doch men denke ook aan vrede, veiligheid, vrijheid, rechtszekerheid, voorspoed. De klassieke grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting of van vereniging zijn verwant. De waarden leven bij de individuen die de gemeenschap vormen, de waardedragers. Men kan van méér gemeenschappen deel uitmaken, van gezin via dorp of stad, naar school, werkverband, of zelfs natie. Een waarde als geborgenheid zal kenmerkend zijn voor gezin en familie; openbare veiligheid of rechtszekerheid zijn typische gemeenschapswaarden.

Natuur, milieu en landschap zijn gemeenschapswaarden bij uitstek. Ze zijn immers universeel en collectief, van ons allen. Zij zijn niet vatbaar voor exclusief gebruik, dat wil zeggen dat één persoon of groep hen zou mogen belasten, verbruiken, vernietigen ten koste van alle anderen.²⁷ Hier komt de ethische kant van de zaak om de hoek. Het is zonneklaar dat waarden een morele dimensie kennen. Er vallen regels uit te destilleren hoe te handelen, normen zo men wil, regels die ten doel hebben het behoorlijk – ook al een norm, dit begrip “behoorlijk” – (voort)bestaan en functioneren van de betreffende gemeenschap te waarborgen. Op het niveau van een staat slaan zulke normen neer in wetten en beleid. Interessant is in dit verband de observatie dat de natuur ons de wet stelt, in die zin dat wij er deel van uitmaken en aan haar wetten onderhevig zijn. Men kan daarbij denken aan de zuurstofkringloop, die ons de levensadem bezorgt en waaraan wij ons niet kunnen onttrekken op straffe van individuele of collectieve ondergang. Het is hier dat het goed rentmeesterschap als waarde om de hoek komt. Alvorens daarop nader in te gaan, zeg ik nog iets over belangen, want dat is iets heel anders dan waarden. Naast waardedragers zijn wij ook allen belanghebbenden. **Onder belang versta ik aan een persoon of groep gerelateerde behoeften van fysieke of materiële en immateriële aard.** Al ons menselijk gedrag en handelen – wonen, werken, recreatie, transport – vertaalt zich in belangencomplexen in diverse organisatiegraden en -vormen. Een belang kan men hebben, een waarde niet: die beleeft men, daarvan is men drager. De mens behartigt zijn eigen belang of dat van de groep waarvan hij deel uitmaakt. Belangen zijn onderhandelbaar, uitruilbaar, men kan ze tegen elkaar wegstrepen. Naarmate ze basaler zijn – drinkwater, voeding, onderdak – wordt het wegstrepen ontoelaatbaarder, hetgeen wederom een ethisch postulaat inhoudt, dat namelijk van rechtvaar-

25 | Wie zich verder wil oriënteren wijs ik op de mooie studie van J.J.A. Mooij, *De wereld der waarden. Essays over cultuur en samenleving*, Amsterdam: Meulenhof, 1987, en naar Henk Woldring, *Westerse waarden door Shakespeare belicht*, Nijmegen: Valkhof Pers, 2002 (Annalen van het Thijmgenootschap 90).

26 | Zie mijn bijdrage aan het jubileumsymposium 75 jaar Brabants Landschap *Nieuwe verhoudingen op het platteland*, Haren: Brabants Landschap, 2008, p. 28.

27 | Ik werkte dit nader uit in mijn inaugurele rede *Recht doen aan de Natuur*, Tilburg, 2001.

dige verdeling van primaire levensbehoeften en dat van gelijke toegang daartoe voor een ieder. Men kan dus een hiërarchie van belangen onderkennen, in die zin dat het ene belang duidelijk de voorrang heeft boven andere. Tussen waarden en belangen bestaat nog een veel sterkere hiërarchie en het is hier ook dat een verbinding ontstaat tussen belang en waarde, concreet te vertalen in het toegankelijkheidsbeginsel, tevens een sociaal grondrecht: ieder heeft in gelijke en evenredige mate toegang tot de natuur als bron, als fundament, als voorraadschuur, als substraat voor alle leven. Dit accessibiliteitsbeginsel valt terug te voeren op het principe van de verdelende rechtvaardigheid en is een van de kernwaarden voor een behoorlijke samenleving zowel nationaal als mondiaal. Het schrijft immers een zodanige wijze van omgaan met natuur, milieu en landschap voor dat deze integer en intact blijven, niet alleen voor ons, maar ook voor toekomstige generaties en dit niet alleen als primaire (over)levensbehoefte; Etzioni spreekt in dit verband over de basic human needs.²⁸ Dergelijke basale menselijke behoeften zijn bijvoorbeeld die aan solidariteit – ook met ander leven dan het menselijke.

Andermaal is de relatie met goed rentmeesterschap evident, tijd dus om over te gaan naar bespreking van de vraag wat deze kernwaarde voor het CDA betekent.

3. Het begrip rentmeesterschap door christendemocratische ogen gezien.

De zoektocht naar vindplaatsen van het begrip rentmeesterschap in CDA-teksten vangt aan in 1980. In het Program van Uitgangspunten uit dat jaar schrijft de dan nog piepjonge partij: “De wereld is door God geschapen; de mens is de beheerder, de rentmeester daarvan” (art. 46). In 1981 verschijnt het WI-rapport “De ruimte en wij – wij en de ruimte; politieke keuzen in de ruimtelijke ordening”, waarin sprake is van “het gerichte rentmeesterschap”. Het bewerken ten bate van de eigen behoeften van de mens en het bewaren met het oog op de zorg voor de schepping, dienen hand in hand te gaan. Met andere woorden: de opdracht van het actieve rentmeesterschap stelt niet de mens centraal, maar stelt de mens als creatuur centraal en ziet dus de mens als deel van de schepping.” Hier doemt ook de relatie ecologie/economie op, abusievelijk veelal als tegenstelling ervaren, terwijl het in wezen de keerzijden van dezelfde medaille zijn.

Hierna blijft het enige tijd stil, maar in 1990 ziet het uiterst belangrijke boek “Publieke gerechtigheid” het licht, een WI-rapport dat de christendemocratische visie weergeeft op de rol van de overheid in de samenleving. Men leest hierin (blz. 251) dat de mens rentmeester is: “Hij moet recht doen aan de waarde van de natuur en het natuurlijk leefmilieu (gerechtigheid). De overheid moet (mede) de voorwaarden scheppen waarbinnen mensen en verbanden zich als goede rentmeesters kunnen gedragen en er anderzijds voor instaan dat zwakke functies in het milieu niet

28 | Zie Amitai Etzioni, *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*, New York: The Free Press, 1968, pp. 622-632.

onherstelbaar worden bedreigd en verloren gaan.” Ook hier weer die samenhang tussen de kernbegrippen.

In het ontwerp Program van Uitgangspunten (1992, blz. 14) staat een stevige passage over rentmeesterschap. Dit “wil zeggen dat de mens zorgvuldig moet omgaan met zijn of haar omgeving. Die omvat niet alleen het natuurlijke milieu, maar ook de omgang met gaven en talenten op het gebied van wetenschap, techniek, arbeidsverdeling of cultuurvorming.²⁹ Rentmeesterschap duidt op verantwoordelijkheid voor het bewaren van het milieu en van al haar bewoners: mensen, planten en dieren. De natuur is gegeven om ervan te genieten, van haar vruchten te leven, maar ook om deze mogelijkheden intact te laten en te bewaren voor volgende generaties”. Men hoort de echo van de Brundtland-definitie van duurzaamheid, een waarde die duidelijk verwant is met rentmeesterschap.

Kort daarna, in 1993, verschijnt het WI-rapport “Schepping en rentmeesterschap”, een boek, dat nog niets van zijn belang heeft verloren, al zijn er sindsdien nieuwe inzichten en ideeën opgekomen, zoals de ecologische voetafdruk³⁰ of het cradle-to-cradleprincipe³¹ dat ervan uitgaat dat afval in wezen niet bestaat. Het rapport concludeert (blz. 28-34) dat er een rentmeesterschap nodig is “dat zich kenmerkt door bouwen en bewaren. De in dit rentmeesterschap besloten noties van omgang met de natuur naar zijn geschapen aard, van tevredenheid met het nodige en van de zorg dat de vruchten van de schepping aan allen ten goede moeten komen, drukken een christelijke visie op de gewenste ecologische cultuur uit. Deze visie roept alle mensen op om de schepping tot ontwikkeling en in bloei te helpen”. Nadien volgen nog vele andere CDA-publicaties, waarin telkens het rentmeesterschap weer aan de orde is in zijn beide functies, namelijk die van bewaren en bouwen/bewerken. Overzien wij de weergegeven reeks van publicaties, dan valt op dat het CDA periodiek besprongen lijkt te worden door een soort “sense of urgency” waar het duurzaamheid en duurzame ontwikkeling betreft of ook, wat moderner gezegd, door de planet-, people-, profit-benadering, waarin de ecologie, het sociale aspect en de economie met elkaar in evenwicht behoren te worden gebracht. Het mag wel duidelijk zijn geworden dat het begrip rentmeesterschap als een van de vier kernbegrippen bij het CDA van stond af aan wortel heeft geschoten en dit tot op de dag van vandaag. Het is dus zaak nader te onderzoeken waar het beginsel vandaan komt en hoe actueel het nog steeds is.

29 | De tot hier geciteerde passage komt in 2010 vrijwel woordelijk terug in het WI-rapport *Versterken en verbinden. Een christendemocratische visie op het platteland*, Den Haag, p. 15.

30 | Zie Mathis Wackernagel en William E. Rees, *Our ecological footprint. Reducing Human's Impact on the Earth*, Gabriola Island: New Society Publishers, 1996; alsmede WNF, *Europe 2005. The Ecological Footprint*, Brussel, 2005.

31 | Zie Michael Braungart en William McDonough, *Cradle to Cradle: Remaking The Way We Make Things*, New York: North Point Press, 2002; Nederlandse uitgave: *Cradle to Cradle. Afval is voedsel*, Heeswijk, 2007.

4. Oorsprong en actualiteit van het begrip rentmeesterschap

Kan het rentmeesterschap wel direct worden teruggevoerd op de Bijbel?³² Hooguit op het Nieuwe Testament, want in het Oude komt het begrip als zodanig niet voor. Wel lezen we al meteen in Genesis³³: “En de HERE God nam de mens en plaatste hem in de hof van Eden om die te bewerken en te bewaren”, een duidelijke verwijzing naar het rentmeesterschap. Ook kennen we de Mozaïsche wetten omtrent het sabbatsjaar die de Israëlieten voorschrijven het land elke zeven jaar rust te geven: “Zes jaar achtereen mag je je land inzaaien en de oogst binnenhalen. Maar het zevende jaar moet je het land braak laten liggen en het met rust laten, dan kunnen de armen onder jullie ervan eten; wat zij nog overlaten is voor de dieren van het veld. Met je wijngaard en je olijfboom moet je hetzelfde doen”.³⁴ Zijn deze regels geschreven in de context van de heersende rijkdom en armoede³⁵, zij kunnen ook heel goed dienen ter ondersteuning van onze kernbegrippen van gerechtigheid en rentmeesterschap, terwijl er ook ecologische aspecten in doorklinken.

In het Nieuwe Testament duikt het begrip rentmeesterschap acht keer op³⁶, waarvan viermaal in het Lucasevangelie met als bekendste vindplaats natuurlijk de parabel over de onrechtvaardige rentmeester.³⁷ Het valt overigens op dat nergens in deze teksten een verband wordt gelegd met natuur of milieu: het betreft telkens iemand die over de financiën gaat. Wel treffend is hetgeen Jezus even na deze parabel zegt: “Als ge niet betrouwbaar zijt geweest in het beheren van andermans goed, wie zal U dan geven wat gij het Uwe kunt noemen?”³⁸ Natuur en milieu zijn bij uitstek aan te merken als andermans, ja allemans goed en dan wordt deze passus heel saillant. Een oude vindplaats van rentmeesterschap is nog de Regel van Benedictus, stammend uit de eerste helft van de 6e eeuw (± 530). In hoofdstuk 64 behandelt Benedictus de keuze van de abt en schrijft daar “Degene die tot abt is aangesteld moet altijd bedenken, welke last hij op zich genomen heeft en aan wie hij rekenschap zal moeten geven van zijn rentmeesterschap.”³⁹ Dit beeld verdiept onze notie omtrent ons rentmeester zijn: God schiep de aarde en gaf die ons met de

32 | Zie daarover twee artikelen in *Partners in duurzaamheid*, Christen Democratische Verkenningen, nr. 7/8, 1997, van Hub Zwart getiteld ‘Over duurzaamheid, rentmeesterschap en de ‘werkelijke natuur’ en van Jan Boersema: ‘Sinds wanneer is de mens rentmeester?’.

33 | Genesis 2:15.

34 | Exodus 23:10; Leviticus 25: 1-24.

35 | Zie het commentaar op Leviticus in *Internationaal commentaar op de Bijbel*, Kampen: Kok-Averbode, 2001, Band I, p. 545. Men leest daar ook over het Jubeljaar.

36 | Jan Boersema, ‘Sinds wanneer is de mens rentmeester?’, Christen Democratische Verkenningen, nr. 7/8, 1997, p. 316, noot 16.

37 | Lucas, 16: 1-8.

38 | Lucas, 16: 12.

39 | Sint Benedictus’ Regel voor monniken, Latijn-Nederlands, vertaald en ingeleid door F. Vromen OSB, uitgave St. Willibrordsabdij, Slangenburg 1983. Zie ook de beschouwingen over de Benedictijnse regel van Abt Gerard Mathijssen in *Zorg voor de schepping. Gelovige verkenningen rond de milieucrisis*, Amersfoort/Leuven: De Horstink, 1989, pp. 99-102.

lastgeving haar te bewaren en te bewerken – ik draai de beide activiteiten om, als we niet bewaren valt er niets te bewerken of, omgekeerd: wij mogen de aarde niet zodanig “bewerken” dat zij eraan ten onder gaat.

Ook van kerkelijke zijde wordt inmiddels aandacht gegeven aan de noodzaak de aarde en de schepping goed te beheren in plaats van ze te overheersen. Men kan hierbij denken aan het conciliair proces en van protestantse zijde bijvoorbeeld aan de brief van de Raad van Kerken: “Een verbond voor het leven, geloofsbrief over gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping⁴⁰. Paus Johannes Paulus II schreef in zijn sociale encycliciek “Centesimus Annus”: “Het ecologische probleem is even zorgwekkend als het probleem van de consumptiementaliteit, waarmee het nauw samenhangt. De mens die meer gegrepen is door het verlangen om te hebben en te bezitten dan door het verlangen om te zijn en te groeien, verbruikt de hulpbronnen van de aarde en zijn eigen leven op overmatige en ongeordende wijze”.⁴¹ De encycliciek richt zich ook rechtstreeks tot de overheid: “Het is een taak van de staat om te zorgen voor de verdediging en de bescherming van de collectieve goederen, zoals het natuurlijk milieu en het menselijk milieu, waarvan het behoud niet eenvoudig verzekerd kan worden door de mechanismen van de markt”.⁴² De betreffende passages zijn veel langer en alleszins het lezen waard – zij zouden één op één hun neerslag kunnen vinden in onze partij- of verkiezingsprogramma’s. Willem van Toorn, winnaar van de Groenveldprijs 2010 zegt in de lezing waarmee hij de prijs aanvaardde: “Een overheid die meent onze omgeving voor een belangrijk deel te kunnen overlaten aan de markt ... onttrekt zich aan haar morele plicht zorg te dragen voor een goed rentmeesterschap”.⁴³

Hoewel de filosofie zich intensief heeft bezig gehouden met de omgeving, de wijze waarop wij ons tot haar verhouden en de crisisverschijnselen rond aarde, natuur en milieu⁴⁴, treft men er het begrip rentmeesterschap niet aan. Ook bij andere politieke stromingen – met uitzondering van de kleine christelijke partijen⁴⁵ – wordt niet van een dergelijk beginsel uitgegaan. Des te sterker valt het dan natuurlijk op hoe intensief en hoe stelselmatig het CDA er zich, zoals uitvoerig aangetoond, wèl mee heeft ingelaten, op zijn minst althans in theorie. Uit het vele materiaal valt een proeve van omschrijving te destilleren die ook de actualiteit van dit kernbegrip voor onze politieke stroming in het licht stelt. Er is sprake van gericht en actief rentmeesterschap dat zich niet alleen bezighoudt met de aarde, de schepping zo

40 | Raad van Kerken, *Een verbond voor het leven, geloofsbrief over gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping*, Amersfoort, 1989.

41 | Paus Johannes Paulus II, *Centesimus Annus*, Rome, 1991, par. 37.

42 | *Idem*, par. 40.

43 | Willem van Toorn, *Waar wij wonen*, Baarne: Stichting Groenveld, 2010, p. 19.

44 | Een uitvoerig overzicht waarin tal van filosofen de revue passeren biedt Frans Soontiëns, *Natuurfilosofie en milieu-ethiek*, Amsterdam: Boom, 1993. Zie ook Wouter Achterberg en Wim Zweers (red.), *Milieu-crisis en filosofie*, Amsterdam: Ekologische Uitgeverij, 1984.

45 | Een overzicht van hetgeen (toen nog) GPV, RPF en SGP in hun respectieve verkiezingsprogramma’s over rentmeesterschap opnamen en vindt men in *Partners in duurzaamheid*, Christen Democratische verkenningen, nr 7/8, p. 308

men wil en dit dan uitgedrukt in de begrippen bewaren en bewerken of bouwen, maar ook met de wijze waarop we omgaan “met gaven en talenten op het gebied van wetenschap, techniek, arbeidsverdeling of cultuurvorming”. Uit alles blijkt ook dat de zorgvuldige behandeling van de aarde de mens als opdracht is gegeven, een vorm van lastgeving zo men wil: “De wereld is door God geschapen; de mens is de beheerder, de rentmeester daarvan”. Een omschrijving zou er dan als volgt uit kunnen zien: **Onder rentmeesterschap kan worden verstaan de opdracht aan de mens om zich verantwoordelijk te maken voor de aarde en om op zorgvuldige wijze om te gaan met al hetgeen daarop voorhanden is, zowel in materiële en technisch-wetenschappelijke zin als in sociaal-culturele zin en wel zodanig, dat het duurzaam voortbrengend vermogen van de aarde gewaarborgd is, terwijl de opbrengst op een rechtvaardige wijze wordt verdeeld over iedereen en tevens beschikbaar blijft voor degenen die na ons komen.**

Deze omschrijving bevat niet eens zo impliciet verwijzingen naar de andere drie kernbegrippen van het CDA – gerechtigheid, solidariteit en gespreide verantwoordelijkheid. Tijd dus om de samenhang tussen de vier kernbegrippen te onderzoeken.

5. Hoe verhouden de vier kernbegrippen zich tot elkaar?

Men kan de vraag ook anders stellen: wat is de relatie tussen het rentmeesterschap en de drie andere kernbegrippen te weten de solidariteit, de gespreide verantwoordelijkheid en de gerechtigheid – deze laatste meer speciaal in haar verschijnen als verdelende rechtvaardigheid, in die zin dus dat wij allen hier en nu, maar evengoed anderen in de toekomst toegang blijven houden tot hetgeen de aarde voortbrengt ter vervulling van onze en hun basisbehoeften; het voortbrengend vermogen moet dan uiteraard intact blijven en de “producten” zoals water, voedsel en energie beschikbaar.⁴⁶

Uit het voorgaande blijkt al dat rentmeesterschap zich niet beperkt tot natuur, milieu, landschap al komt het op deze terreinen bij uitstek tot uiting, zeker in samenhang met een duurzame grondgebonden landbouw die immers al van ouds allerlei cultuurlandschappen en vormen van halfnatuur zoals heide en veenpolders voortbracht en ook nu als belangrijke beheerder van het buitengebied mede verantwoordelijk is voor een zorgvuldige omgang met de daar aanwezige waarden, zoals biodiversiteit, cultuurhistorie, aardkundige verschijnselen en archeologische elementen. Rentmeesterschap ziet uitdrukkelijk ook op een goed financieel/ economisch beheer in welk licht het WI-rapport “Op weg naar houdbare overheidsfinanciën”⁴⁷ als een belangrijke bijdrage beschouwd kan worden. Het strekt, zich nog breder uit, bijvoorbeeld op het terrein van de technologie en de innovatie. Wie daar tijdig inves-

46 | Zie Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Keuzes voor duurzaamheid. Energie op de drempel van transitie*, Den Haag, 2005.

47 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Op weg naar houdbare overheidsfinanciën*, Den Haag, 2009.

teert in kennis bereidt een samenleving actief voor op de veranderingen die haar te wachten staan, bijvoorbeeld in de sfeer van communicatie of medische wetenschap. Wij raken daarmee ook aan de sociaal-culturele relaties tussen mensen en groepen. Samenhang dus tussen de vier kernbegrippen waarop het CDA-gedachtengoed is gebaseerd en waaraan het wordt geijkt en getoetst. Het meest “operationeel” is deze samenhang wellicht te maken als men het rentmeesterschap koppelt aan gespreide verantwoordelijkheid⁴⁸, een kernbegrip waar zowel de soevereiniteit in eigen kring als het subsidiariteitsbeginsel als “herkomstbegrippen” doorheen schemeren. Voelt en weet men zich rentmeester, beheerder van aarde en schepping, dan maakt men zich verantwoordelijk voor het duurzaam voortbestaan. Men gebruikt hun voortbrengselen, doch verbruikt niet datgene dat de voortbrengselen produceert. Die verantwoordelijkheid is gespreid over alle deelnemers aan het maatschappelijk verkeer, individuele burgers (consumenten, koopgedrag!) bedrijven en ondernemingen (maatschappelijk verantwoord ondernemen⁴⁹, grondstoffen- en energiebalansen, cradle-to-cradle)⁵⁰ NGO’s (mentaliteitsvorming, behartigen van collectieve, ideële belangen, vertegenwoordigen van waarden die zelf stemloos zijn, zoals natuur en milieu) en overheden (beleidsuitingen, zoals fiscalisering van groen, aanmoedigen van “eco-gedrag” en ontmoedigen van het tegendeel, convenanten, heffingen en subsidies, normstelling en waar uiteindelijk nodig regelgeving inclusief controle en handhaving).

Deze gespreide verantwoordelijkheid heeft twee kanten: men draagt verantwoordelijkheid en men legt verantwoording af. In het geval van uitvoerende overheden is dit duidelijk te zien, want zij verantwoorden zich tegenover de gekozen volksvertegenwoordigers die hen aanstelden. Deze op haar beurt zijn weer onderworpen aan het oordeel van de kiezers, waarmee de cirkel tussen overheid en burger rond is. Het is dus alleszins zaak die burger/kiezer/consument – wij zijn het allen, voortdurend weer – ervan te doordringen dat goed rentmeesterschap, uitgeoefend in verantwoordelijkheid voor een duurzaam harmonisch voortbestaan van aarde en samenleving, een (over)levensnoodzaak is.

6. Rentmeesterschap, duurzaamheid en economie

Hoewel het Bijbelse beeld van de rentmeester tendeert naar een economisch/financiële invulling is het begrip geleidelijk toch meer gekanteld en uitgekomen bij een goed beheer van de aarde, van natuur en milieu. Zo’n goed beheer veronderstelt

48 | Deze koppeling ziet men duidelijk in het hierboven weergegeven citaat uit het beleidsadvies van het WI voor het CDA, *Schakels tussen landbouw, milieu en natuur*, uit 1994.

49 | Zie hetgeen Herman Wijffels daarover opmerkt in zijn Erasmuslezing 2002, *Duurzaamheid: de Spirituele Dimensie*, Zeist: Stichting Erasmus Liga, 2002, p. 10.

50 | In dit verband is ook van belang het zeer recente boek van Ad Lansink en Hannel de Vries-In ’t Veld, *De kracht van de Kringloop. Geschiedenis en toekomst van de Ladder van Lansink*, Apeldoorn/Nijmegen: Vrilan, 2010.

duurzaamheid.⁵¹ Ik heb eens voorgesteld om duurzaamheid als vijfde kernbegrip aan te merken.⁵² Tijdens de acht Fonteinavonden in 2003 zetten de CDA-leden rentmeesterschap, energie en milieu op de eerste plaats van de politieke agenda hetgeen leidde tot verdere discussie binnen de partij aan de hand van de nota “Investeren in duurzame ontwikkeling”. En, uiterst recent op het jubileumcongres 30 jaar CDA in oktober 2010, pleitte Ruud Lubbers uitdrukkelijk voor duurzaamheid als leidend beginsel. Het begrip “duurzame ontwikkeling” valt overigens te definiëren, zoals blijkt uit het rapport “Our Common Future”⁵³. Hierin wordt “sustainable development” gedefinieerd als **“a development that meets the needs of the present without compromising the ability of the future to meet their own needs”**, in welke omschrijving het woord ontwikkeling wellicht een wat meer economische strekking heeft. Die vinden we op haar beurt weer terug in het Program van Uitgangspunten (PvU) van 2007 waarin het CDA in artikel 56 kiest voor een duurzame economische groei – een contradictio in terminis – en een ecologisch verantwoorde markteconomie. Alvorens daarop nader in te gaan wijs ik op de Monitor Duurzaam Nederland 2009⁵⁴ met als uitgangspunt dat de hulpbronnen (natuurlijk, sociaal, menselijk en economisch kapitaal) in kaart worden gebracht die zowel voor de huidige als de toekomstige generaties van belang zijn in hun streven naar welvaart. Men zoekt dus duidelijk aansluiting bij de Brundtland-definitie van duurzame ontwikkeling.⁵⁵ De Monitor bevat een schat aan (actuele) informatie, o.a. een tiental indicatoren om de vier soorten kapitaal te meten.

Terugkerend naar art. 56 van het PvU 2007 moet ik nog ingaan op hetgeen ik boven als een contradictio in terminis kwalificeerde: duurzame economische groei. Uitgangspunt is voor mij de absolute begrensdeheid van onze planeet met al haar ecosystemen, voorraden en grondstoffen. Elke economische benadering van het systeem aarde zal uit moeten gaan van de ecologische grenzen. Aldus treedt het begrip schaarste nog verder op de voorgrond dan het in economische kringen toch al doet. Met de schaarse middelen die voorhanden zijn zullen we aan onze gemeenschappelijke en toekomstige behoeften tegemoet moeten komen (Brundtland). Dit betekent dat die schaarste een hogere prijs krijgt, naarmate zij groter wordt (eindigheid

51 | Zie in dit verband het artikel in Christen Democratische Verkenningen, 1999, nr. 1 van Theo Meyer en Peter van Wijmen, ‘Duurzaamheid: van theorie naar praktijk’, pp. 22-27.

52 | Christen Democratische Verkenningen, nr. 4, 2000, p. 27.

53 | Gro Harlem Brundtland was voorzitter van de World Commission for Environment and Development die het rapport *Our Common Future* in 1987 uitbracht (Oxford University Press).

54 | CBS/CPB/PBL/SCP, *Duurzaam Nederland 2009*, 2009.

55 | In het begrip duurzaamheid onderscheidt Lubbers twee ambitieniveaus: weak sustainability – het behoud van een basis aan beschikbare grond- en hulpstoffen die ook voor toekomstige generaties een met ons vergelijkbaar welvaartsniveau mogelijk maakt” en strong sustainability – “het intact houden van ecosystemen in de diversiteit zoals wij die thans kennen”. Op deze wijze draagt duurzame ontwikkeling zowel de economische als de ecologische dimensie in zich. Zie *Partners in duurzaamheid*, Christen Democratische Verkenningen, nr. 7/8, 1997, p. 276.

van grondstoffen en voorraden) en naarmate de behoeften stijgen (bevolkingstoename). Over goed rentmeesterschap gesproken... Ook het begrip “markteconomie” verdient enige nuancering: natuur en milieu zijn in principe geen goederen die in een markteconomie normaal verhandelbaar zijn; boven werd reeds aangehaald wat in de encycliciek *Centesimus Annus* hieromtrent werd opgemerkt. Natuur en milieu kennen geen prijszetting, behalve dan via de kosten om ze te behouden of te herstellen (natuur en landschap) dan wel schoon te maken (milieu). Er vindt voortdurend afwenteling plaats op natuur en milieu van de negatieve gevolgen van ons produceren en consumeren, al zijn er ontwikkelingen ten goede te bespeuren (renewables bij energie, cradle-to-cradle bij afval). Deze zogenoemde externalities, het gebrek aan prijsvorming en ontbreken van level playing fields (concurrentie) zijn als marktimperfecties aan te merken. Goed rentmeesterschap in economische zin zal proberen deze marktimperfecties te corrigeren in de wetenschap dat vrije marktwerking niet opgaat als het collectieve goederen betreft van de aard van natuur en milieu.

De Engelse wiskundige, filosoof en natuurkundige Tim Jackson heeft in een recente publicatie de relatie tussen economische groei en ecologische grenzen duidelijk aan de orde gesteld in het boek “Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet”⁵⁶. Het berust op een rapport dat onder voorzitterschap van Jackson werd uitgebracht door de sectie Economie van de Sustainable Development Commission⁵⁷. Omdat hier de ruimte ontbreekt uitvoerig op Jacksons boek in te gaan, geef ik slechts enkele van zijn aanbevelingen weer; hij deelt die in drie rubrieken in: 1) het vaststellen van grenzen, 2) het aanpassen van het economisch model en 3) het wijzigen van de sociale logica. In de uitwerking komen o.a. aan de orde: grondstoffen- en emissieplafonds en reductiedoelstellingen, fiscalisering met het oog op duurzaamheid (bijvoorbeeld het belasten van koolstof) en steun voor ontwikkelingslanden bij een ecologische transitie. Jackson pleit voorts voor een structurele overgang naar koolstofarme, arbeidsintensieve activiteiten in plaats van het voortdurend streven naar hogere productiviteit. Hij wil de nationale rekeningen herzien (Index for Sustainable Economic Welfare), stelt een ander arbeidstijdsbeleid voor (o.a. meer ouderschapsverlof) en versterking van het sociaal kapitaal.⁵⁸ Het belangrijkste in verband met het rentmeesterschap is misschien wel Jacksons aanbeveling voor het ontwikkelen van een ecologische macro-economie, hetgeen inhoudt dat we het gedrag van de economie moeten gaan begrijpen nu die onderworpen wordt aan strikte grenzen voor grondstoffengebruik en emissies. Hier schuilt overigens nog een fors probleem. Niet alleen is er nog steeds sprake van groei van de wereldbevolking in zijn totaal – al krijgen wij zelfs in ons land al her en der met krimp te maken –, maar ook halen

56 | Tim Jackson, *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*, Utrecht: Jan van Arkel, 2010; oorspronkelijke uitgave Tim Jackson, *Prosperity without Growth*, Earthscan 2009.

57 | *Prosperity without Growth? The transition to a sustainable economy*, London, 2009.

58 | Zie bijvoorbeeld de *Monitor Duurzaam Nederland 2009*; indicatoren voor sociaal kapitaal zijn sociale participatie en vertrouwen (pp. 46-49 en 73-113).

landen als Brazilië, India en China hun economische achterstand momenteel snel in. Dit laatste alleen al vergt feitelijk een mondiale herverdeling van grondstoffen en energiereserves⁵⁹, terwijl Westerse systemen van produceren en consumeren aangepast moeten worden; wederom is hier *cradle to cradle* het motto. Zo is bijvoorbeeld energiebesparing nog altijd de voordeligste en meest duurzame oplossing. In dit licht zijn innovatie en voortschrijdend technologisch inzicht en kunnen cruciaal.

Een ander belangrijk aangrijpingspunt is gelegen in mentaliteitsbeïnvloeding. Willen we niet in de valstrik lopen dat de wal het schip gaat keren – de mondiale crises rond voedsel, water, milieu, energie kunnen tot *eco-catastrofes* leiden –, dan zal ook hier een algemeen inzicht in de werking van het systeem nodig zijn. In dit opzicht kan juist van de individuele burger/consument veel worden verwacht. We kennen allemaal de voorbeelden van collectief gedag dat wel als “stemmen met de voeten” wordt aangeduid. Shell zank de Brentspar niet af in zee, omdat in Duitsland de automobilist bij de concurrent ging tanken. Wij weigerden hier Franse wijn te kopen omdat we de kernproeven van Frankrijk op Mururowa afkeurden. Het antiapartheidsdenken verdreef de Outspan-sinaasappels uit de schappen van de supermarkt. Er vallen meer voorbeelden te geven. In wezen zijn we wel degelijk bereid te erkennen dat bomen niet tot in de hemel groeien en dat er grenzen zijn. De opnamecapaciteit en het voortbrengend vermogen van het ecosysteem-aarde zijn nu eenmaal bij definitie eindig, de enige netto-input wordt gevormd door zonne-energie. Een collectief besef van deze eindigheid en begrensdsheid vormt de basis voor een rentmeesterschap dat is gericht op duurzaam samenleven. Jackson introduceert strikte grenzen in het economisch denken en hij is niet de eerste.⁶⁰Die strikte grenzen zijn niet het gevolg van politieke keuzes of van overheidsinterventie. Zij zijn feitelijk van aard. Het is hier dat de natuur ons de wet stelt. In het: “Ze hebben geen wijn meer” dat Maria tot Jezus zei (bruiloft van Kana, Jo. 2, 1-11) werd door een wonder voorzien, maar daarop behoeven wij niet te rekenen als de olie⁶¹, het koper, of zelfs water opraken of schaars worden. Wij kunnen daar alleen goed rentmeesterschap tegenover stellen, rentmeesterschap dat alle vormen van kapitaal – menselijk, natuurlijk, sociaal/cultureel en financieel – hoogst actueel dit laatste als men aan de perikelen rond de Euro denkt – in tact laat door alleen rente te gebruiken.

59 | Zie in dit verband de encycliek *Caritas in Veritate* van Paus Benedictus XVI zoals besproken door Richard Steenvoorde in zijn artikel ‘De groene kerk’ in *Blad voor katholiek Nederland*, 2010, pp. 496-499.

60 | Zie bijvoorbeeld Herman Daly en John B. Cobb jr., *For the Common Good*, Beacon Press, Boston, 1989 of, bij ons, Hans Opschoor, *Na ons geen zondvloed. Voorwaarden voor een duurzaam ruimtegebruik*, Kampen:Kok/Agora, 1989.

61 | Zie Thomas Homer-Dixon, *Ten onder te boven. Catastrofe, creativiteit in de vernieuwing van de beschaving*, Utrecht: Jan van Arkel, 2007, pp. 103-108.